

ANDRZEJ PIOTR WIATRAK

KSZTAŁTOWANIE SIĘ DOCHODOWOŚCI GOSPODARSTW CHŁOPSKICH W ZALEŻNOŚCI OD OBSZARU GOSPODARSTWA*

UWAGI WSTĘPNE

Dochody ludności chłopskiej są kształtowane przez różnorodne grupy czynników, jednakże podstawową rolę spełniają zasoby czynników wytwórczych, a zwłaszcza obszar gospodarstwa określający podstawowe relacje między czynnikami wytwórczymi i stopień ich wykorzystania oraz skalę produkcji rolniczej. Mając to na uwadze analizuję współzależność między obszarem gospodarstwa i dochodami ludności chłopskiej. Określając tę współzależność staram się ukazać:

- zróżnicowanie dochodów rolniczych pomiędzy grupami obszarowymi gospodarstw oraz zmiany zachodzące w tym zakresie;
- zróżnicowanie dochodów rolniczych w obrębie grup obszarowych;
- źródła dochodów rodzin chłopskich w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw;
- przyczyny zróżnicowania dochodów rolniczych i zmian w tym zakresie w obrębie grup obszarowych.

Wymienione zagadnienia omawiam na podstawie literatury przedmiotu (materiału wtórnego), opartego jednakże głównie na danych rachunkowości rolnej; sprzyja to więc porównaniu różnorodnych kierunków badań w zakresie dochodów gospodarstw chłopskich w zależności od ich powierzchni i określeniu tendencji kształtowania się analizowanych zjawisk. Zakres czasowy analizy obejmuje lata 1955 - 1985 i poszczególne zagadnienia omawiane są w następujących grupach obszarowych: do 3 ha, 3-7, 7-10, 10-15 i powyżej 15 ha, przy czym w analizie porównawczej najczęściej przedstawiam zróżnicowanie analizowanych zjawisk między grupami skrajnymi lub też między nimi a wielkościami przeciętnymi. Jednakże w kilku wypadkach — gdy opieram się nie na wynikach rachunkowości rolnej, lecz na wynikach badań ankietowych

* W artykule tym wykorzystano opracowanie pt. *Kształtowanie się dochodów ludności chłopskiej w zależności od obszaru gospodarstwa (w świetle literatury przedmiotu)*, wykonane w Programie Badawczym Nr RP-III-34.

IRWiR PAN z 1980 r.¹ i Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Polityki Agrarnej SGGW-AR z 1982 r.² — analizowałem badane zagadnienia również w obrębie innych przedziałów grup obszarowych gospodarstw.

STOPIEŃ ZRÓŻNICOWANIA DOCHODÓW LUDNOŚCI CHŁOPSKIEJ I JEGO ZMIANY W ZALEŻNOŚCI OD GRUP OBSZAROWYCH GOSPODARSTW

Dochody gospodarstw wzrastają w miarę powiększania ich powierzchni, co jest następstwem zarówno zwiększania skali produkcji (większy areał), jak i zwiększania poziomu wydatkowanej pracy żywej i uprzedmiotowionej (zwłaszcza tej ostatniej)³. I tak np. w 1984 r. w gospodarstwach prowadzących rachunkowość rolną dochód rolniczy przypadający na 1 gospodarstwo w obiektach 3 - 7 ha był wyższy w porównaniu z obiektami do 3 ha o 109,8%, w obiektach 7-10 ha — odpowiednio o 218,7%, w obiektach 10-15 ha — o 320,4%, a w obiektach powyżej 15 ha — o 496,0%⁴. Z kolei w wypadku dochodu ogólnego⁵ wskaźniki te były nieco mniejsze i wynosiły od 37,2 punktów procentowych w gospodarstwach 3 - 7 ha do 207,8 punktów procentowych w gospodarstwach powyżej 15 ha⁶. Podobne zróżnicowanie dochodów ludności chłopskiej w zależności od obszaru gospodarstwa występowało również w latach poprzednich, przy czym stopień ich zróżnicowania był mniejszy⁷. O ile w latach pięćdziesiątych gospodarstwa o obszarze powyżej 15 ha uzyskiwały ponad dwukrotnie wyższy poziom dochodu rolniczego niż gospodarstwa do 3 ha, o tyle w latach sześćdziesiątych i pierwszej połowie lat siedemdziesiątych różnice te były już trzykrotne, w drugiej połowie lat sie-

¹ Por. opracowania H. Rudnickiego i K. Michny cytowane w dalszej części artykułu.

² Por. opracowania A. Bernackiego i E. Majewskiego; W. Cybura i C. Swachy; C. Farkowskiego oraz Z. Kozioła i C. Swachy — cytowane w dalszej części artykułu.

³ Zob. np. E. Majewski, *Zasoby pracy a organizacja i efektywność gospodarstw indywidualnych*, Roczniki Nauk Rolniczych, Seria D — Monografie, t. 206, Warszawa 1986, s. 73-76 i 101-102; J. S. Zegar, *Rachunek ekonomiczny i podejmowanie decyzji w gospodarstwie chłopskim*, Warszawa 1985, s. 146-147 i 152-159.

⁴ Podobnie jest również zróżnicowany w obrębie grup obszarowych gospodarstw dochód rolniczy w przeliczeniu na 1 pełnozatrudnionego.

⁵ Dochód ogólny ujmujący łącznie dochody rolnicze i dochody spoza gospodarstwa.

⁶ A. P. Wiatrak, *Wpływ obszaru gospodarstwa na dochody ludności chłopskiej w latach 1955 - 1984*, Zagadnienia Ekonomiki Rolnej 1987, nr 6, s. 55.

⁷ Ibidem, s. 55; Z. Adamowski, J. Bogacz, *Procesy dostosowawcze w rolnictwie indywidualnym w Polsce w latach 1960 - 1980*, w: *Społeczno-ekonomiczne problemy indywidualnej gospodarki chłopskiej w Polsce*, Warszawa 1983, s. 92 - 94; Z. Kieruj *Wpływ obszaru gospodarstwa rolniczego na jego organizację i efektywność*, w: *Procesy adaptacyjne gospodarstw rolniczych w latach osiemdziesiątych*, Warszawa 1986, s. 68.

demdziesiątych — ponad czterokrotne, a w latach osiemdziesiątych — ponad sześciokrotne. Prezentowane dane świadczą więc o różnym tempie przyrostu dochodu rolniczego w poszczególnych grupach obszarowych w kolejnych latach.

Tendencja wzrostu rozpiętości dochodów pomiędzy grupami obszarowymi ma charakter trwały, ale tempo wzrostu stratyfikacji osiąganych dochodów gospodarstw rodzinnych jest zmienne w poszczególnych latach⁸. Wynika to z tego, że zmiany tempa wzrostu dochodów ludności chłopskiej w poszczególnych grupach obszarowych były (i są) związane z warunkami funkcjonowania gospodarstw rodzinnych określonych realizowaną polityką ekonomiczną wobec nich, a głównie poprzez politykę uspołeczniania rolnictwa, politykę świadczeń finansowych i zasad kształtowania opłacalności produkcji rolniczej oraz dostaw środków produkcji do gospodarstw rolnych i warunków ich sprzedaży. Obserwuje się bowiem, że w latach niekorzystnej polityki rolnej w stosunku do gospodarstw rodzinnych dochody rolnicze w obiektach obszarowo większych w porównaniu z mniejszymi wzrastały na ogół podobnie, natomiast w okresie aktywnej polityki wobec nich — dochód rolniczy wzrastał szybciej w gospodarstwach większych⁹. Ponadto tempo wzrostu zróżnicowań dochodowych między gospodarstwami o różnej powierzchni było szybsze w latach o niesprzyjających warunkach atmosferycznych i odwrotnie; było to następstwem większego uzależnienia gospodarstw gorzej wyposażonych w środki produkcji (a więc zwykle gospodarstw obszarowo mniejszych) od naturalnych warunków określających produkcję rolniczą oraz brakiem możliwości łagodzenia i zapobiegania ich ujemnym skutkom poprzez zwiększanie nakładów pracy uprzedmiotowionej¹⁰.

Zróżnicowanie dochodów rolniczych między gospodarstwami o różnej powierzchni i zmiany w tym zakresie kształtują się przede wszystkim pod wpływem produkcji czystej. Produkcja czysta jest bowiem podstawowym źródłem dochodów ludności chłopskiej¹¹ i w miarę jej zwiększa-

⁸ Z. Adamowski, J. Bogacz, *Procesy dostosowawcze*, s. 89 - 95; M. Drygas, A. P. Wiatrak, *Zróżnicowanie dochodów w rolnictwie indywidualnym w latach siedemdziesiątych*, *Wieś i Rolnictwo* 1982, nr 3, s. 73 - 75; J. K. Wielgus, *Przyczyny stratyfikacji dochodów rolniczych w indywidualnych gospodarstwach rolnych*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1986, nr 5, s. 25 - 26.

⁹ A. P. Wiatrak, *Wpływ obszaru*, s. 51 - 54.

¹⁰ J. K. Wielgus, *Przyczyny stratyfikacji*, s. 25 - 26.

¹¹ Pomijam tutaj zagadnienia czynników wzrostu dochodów rolniczych będących następstwem zmian produkcji czystej (pod wpływem wzrostu wydajności pracy oraz zmian cen) i salda kredytów; zota. Z. Grochowski, *Polityka dochodowa w rolnictwie*, *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej* 1986, nr 2/3, s. 31-46; L. Ostrowski, *Przeobrażenia warunków bytu rodzin chłopskich w procesie socjalistycznej przebudowy rolnictwa w PRL*, Warszawa 1978, s. 78 i n.; A. P. Wiatrak *Dochody i akumulacja w gospodarstwach chłopskich w latach 1978 - 1984*, *Gospodarka Planowa*, 1986, nr 3, s. 132 - 134.

nia dochody gospodarstw chłopskich również wzrastają i to coraz szybciej¹². Obserwuje się bowiem, że w kolejnych latach wzrost dochodu rolniczego był nieco wyższy niż produkcji czystej na skutek powolnego wzrastania obciążeń finansowych gospodarstw rodzinnych na rzecz społeczeństwa. Ponadto dochody gospodarstw obszarowo większych wzrastały również pod wpływem akumulacji, która w tych gospodarstwach była wyższa, a więc stwarzała możliwości uruchomienia i zwiększania rzeczowych środków produkcji oraz reprodukcji rozszerzonej i wzrostu dochodów¹³.

Prezentowane wyniki badań wskazują na dużą współzależność obszaru gospodarstwa i dochodu rolniczego¹⁴, przy czym należy pamiętać, że również w obrębie danej grupy obszarowej występuje duże zróżnicowanie dochodów rolniczych¹⁵. Niemniej jednak obszar gospodarstwa przy obecnym sposobie gospodarowania jest wyznacznikiem ich siły ekonomicznej, połączenia czynników wytwórczych itp. oraz skali produkcji i ma decydującą rolę w określaniu zróżnicowania dochodów rolniczych; świadczą o tym dane poniższego zestawienia¹⁶:

dochód rolniczy na 1 gospodarstwo w tys. zł w 1982 r.	obszar gospodarstwa w ha
do 150	2,59
150 - 300	4,94
300 - 450	7,55
450 - 600	9,36
600 - 750	11,31
750 - 900	12,14
900 i więcej	15,32

W 1982 r. w gospodarstwach uzyskujących dochód rolniczy w wysokości do 150 tys. zł przeciętny obszar wynosił zaledwie 2,59 ha i 91,0‰ gospodarstw o takich dochodach miało powierzchnię poniżej 5 ha, natomiast 7,5‰ użytkowało gospodarstwa o powierzchni 5-10 ha, 0,8‰ — gospodarstwa o obszarze 10 - 15 ha i 0,6‰ — gospodarstwa o powierzchni powyżej 15 ha. Z kolei w gospodarstwach o dochodach wynoszących 900

¹² Z. Adamowski, J. Bogacz, *Procesy dostosowawcze*, s. 189 i n.; J. K. Wielgus, *Przyczyny stratyfikacji*, s. 29 i n.

¹³ Z. Adamowski, J. Bogacz, *Procesy dostosowawcze*, s. 89 i n.; A. P. Wiatrak, *Dochody i akumulacja w gospodarce chłopskiej*, Warszawa 1982, s. 71, 169 - 171.

¹⁴ Współczynnik korelacji między tymi cechami — według badań SGGW-AR z 1982 r. — wynosił 0,57; zob. W. Cybura, C. Swacha, *Dochód rolniczy a struktura i efektywność zasobów wytwórczych w gospodarstwach indywidualnych*, w: *Zmiany w czynnikach wytwórczych indywidualnej gospodarki chłopskiej w Polsce a efektywność gospodarowania*, Warszawa 1985, s. 152.

¹⁵ Świadczyć o tym mogą współczynniki zmienności dla dochodu rolniczego w przeliczeniu na 1 gospodarstwo, które to w obiektach do 3 ha wynosiły w 1982 r. 85,6%, a w obiektach powyżej 15 ha — 73,9%; *ibidem*, s. 147.

¹⁶ *Ibidem*, s. 150.

tys. zł i więcej — przy przeciętnym obszarze 15,32 ha — odsetek gospodarstw do 5 ha wynosił 3,1%, 5 - 10 ha — 16,6%, 10 - 15 ha — 34,6% i powyżej 15 ha — 45,7%¹⁷. Przytoczone dane potwierdzają, że w grupach o niskich dochodach znajduje się pewna część gospodarstw dużych, a w grupach wysokodochodowych — część gospodarstw małych i bardzo małych, jednakże większość gospodarstw dużych uzyskuje wyższe dochody w przeliczeniu na 1 gospodarstwo i odwrotnie; jest to następstwem tego, że powiększenie obszaru gospodarstwa łączy się zwykle z poprawą relacji czynników wytwórczych (przy wzroście jego wyposażenia w środki produkcji) i prowadzi do zwiększenia efektywności i skali produkcji.

Z przedstawionych już danych wynikało, że dochód ogólny gospodarstw w porównaniu z dochodem rolniczym był mniej zróżnicowany; wynika to z tego, że w gospodarstwach mniejszych pod względem obszaru jest najwięcej ludności dwuzawodowej i w związku z tym otrzymywane przez tę grupę ludności dochody pozarolnicze doprowadzają do zmniejszania różnic pod względem dochodu ogólnego¹⁸. Jednakże — jak wynika z danych rachunkowości rolnej — procesy wzrostu dochodu ogólnego i dochodu rolniczego w poszczególnych grupach obszarowych w kolejnych latach były podobne, gdyż dochód rolniczy jest podstawowym źródłem dochodu ogólnego, a dochód spoza gospodarstwa stanowi średnio od 13 do 25% dochodu ogólnego. Charakterystyczne jest przy tym, że w ostatnich 30 latach w gospodarstwach chłopskich do 7 ha dochód rolniczy był niższy od wartości spożycia przez nie realizowanego i dopiero w następnych grupach obszarowych przewyższał wartość spożycia, przy tendencji do coraz większej nadwyżki ponad konsumpcję¹⁹. Tak więc w mniejszych gospodarstwach otrzymywany dochód rolniczy nie w pełni pozwalał zaspokajać potrzeby konsumpcyjne i wobec tego występowała konieczność zarobkowania poza gospodarstwem.

W latach pięćdziesiątych dochód ogólny najsilniej wzrastał w gospodarstwach powyżej 7 ha, natomiast w pierwszej połowie lat sześćdziesiątych w gospodarstwach do 3 ha i powyżej 10 ha, w następnych pięciu latach — w gospodarstwach o obszarze 3 - 7 ha, w pierwszej połowie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych — w gospodarstwach o powierzchni powyżej 15 ha, a w drugiej połowie lat siedemdziesiątych — w gospodarstwach o obszarze 7-10 ha²⁰. Zmiany we wzroście dochodów ogólnych w grupach obszarowych w kolejnych latach były z jednej strony następstwem realizowanej polityki ekonomicznej wobec gospodarstw rodzinnych, polityki określającej ramy ich rozwoju, dostawy

¹⁷ Ibidem, s. 153.

¹⁸ Z. Adamowski, J. Bogacz, *Procesy dostosowawcze*, s. 91 - 95; A. P. Wiatrak, *Wpływ obszaru*, s. 47, 49.

¹⁹ A. P. Wiatrak, *Wpływ obszaru*, s. 47.

²⁰ Ibidem, s. 47.

środków produkcji, kształtowanie opłacalności produkcji rolniczej (poprzez ceny i świadczenia finansowe) itp., a z drugiej strony — następstwem dostosowania gospodarstw rodzinnych do istniejących możliwości rozwoju produkcji rolniczej i do posiadanych zasobów czynników wytwórczych. Czynniki te określały wysokość dochodu rolniczego w poszczególnych grupach obszarowych gospodarstw oraz wpływały na podejmowanie pracy poza gospodarstwem, głównie w celu powiększenia możliwości zaspokajania potrzeb konsumpcyjnych i produkcyjnych rodziny i gospodarstwa rolnego.

STOPIEŃ ZRÓŻNICOWANIA DOCHODOWOŚCI ZIEMI MIĘDZY GRUPAMI OBSZAROWYMI GOSPODARSTW

Poziom dochodu rolniczego na 1 ha użytków rolnych (dochodowości ziemi) w poszczególnych grupach obszarowych kształtuje się odwrotnie niż poziom dochodu rolniczego na 1 gospodarstwo. Jest to związane z poziomem intensywności produkcji i z wielkością ponoszonych nakładów na jednostkę powierzchni. Obserwuje się bowiem, że z jednej strony — nakłady pracy żywej i uprzedmiotowionej na 1 ha w większości gospodarstw maleją w miarę powiększania ich powierzchni, a z drugiej strony — w podobnym stopniu zmniejsza się dochodowość ziemi²¹. W gospodarstwach powyżej 15 ha w porównaniu z gospodarstwami do 3 ha obszar gospodarstwa jest ponad dziewięciokrotnie wyższy²², podczas gdy nakłady pracy żywej w przeliczeniu na 1 gospodarstwo są dwukrotnie wyższe, a nakłady materialne — pięciokrotnie²³. Wzrost nakładów pracy żywej i nakładów materialnych — chociaż przyczynia się do wzrostu skali produkcji — jest niewystarczający w stosunku do zmian obszaru i w rezultacie nakłady te w przeliczeniu na jednostkę powierzchni maleją w miarę powiększania obszaru gospodarstwa powodując spadek intensywności produkcji, a w ślad za tym spadek produktywności i dochodowości ziemi. I tak w 1982 r. w gospodarstwach do 3 ha nakłady pracy żywej na 1 ha były średnio niższe o 75%, nakłady materialne — o 40%, a produktywność i dochodowość ziemi — były również niższe o 40%²⁴. Tak więc zmiany dochodowości ziemi są pochodną zmian nakładów materialnych i związaną z tym niepełną substytucją siły roboczej przez środki produkcji.

²¹ A. Bernacki, E. Majewski. *Wpływ obszaru i wyposażenia w środki produkcji gospodarstw indywidualnych na efektywność gospodarowania*, w: *Procesy adaptacyjne*, s. 84 - 85; J. S. Zegar, *Rachunek ekonomiczny*, s. 146 - 147, 158 - 159.

²² Biorąc pod uwagę różnice między średnim obszarem zbiorowości gospodarstw powyżej 15 ha i średnim obszarem zbiorowości gospodarstw do 3 ha.

²³ J. S. Zegar, *Obszar a wyniki produkcyjno-ekonomiczne gospodarstw indywidualnych*, *Wiś Współczesna* 1985, nr 5, s. 48.

²⁴ J. S. Zegar, *Rachunek ekonomiczny*, s. 147.

W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych dochód rolniczy na 1 ha użytków rolnych w gospodarstwach powyżej 15 ha był o 60% niższy niż w gospodarstwach o obszarze do 3 ha, a na początku lat osiemdziesiątych — odpowiednio o 40%²⁵. W ostatnich latach zróżnicowanie dochodowości ziemi ulega zmniejszeniu, co łączy się ze wzrostem wyposażenia gospodarstw (zwłaszcza obszarowo większych) w środki produkcji, a w ślad za tym ze wzrostem produktywności ziemi²⁶. Dochodowość ziemi związana jest więc nie tyle z obszarem gospodarstwa, co z jego potencjałem produkcyjnym. Wskazują na to autorzy różnych badań, stwierdzając przy tym, że w miarę wzrostu potencjału produkcyjnego gospodarstw dochody uzyskiwane z 1 ha wzrastają niezależnie od ich areału²⁷

Biorąc za podstawę zasoby pracy — ujmujące łącznie zasoby siły roboczej, żywej i mechanicznej siły pociągowej oraz maszyn i urządzeń (wyrażone w procentach), a także potencjał pracy — tj. zasoby pracy w przeliczeniu na jednostkę powierzchni — można stwierdzić, że w miarę powiększania obszaru gospodarstwa i jednoczesnego zwiększania potencjału pracy dochodowość ziemi nie zmniejsza się, a nawet powoduje przyrost dochodu uzyskiwanego z 1 ha²⁸. Charakterystyczne jest przy tym, że przy przeliczeniu dochodu rolniczego na jednostkę zasobów pracy nie zaobserwowano istotnych różnic w wielkości tego wskaźnika między poszczególnymi grupami obszarowymi, a nawet nieznaczną poprawę tak obliczonej efektywności zasobów pracy, a zwłaszcza w gospodarstwach powyżej 10 ha²⁹. Oznacza to, że gospodarstwa obszarowo większe mogą uzyskiwać wysokie wyniki produkcyjno-ekonomiczne z jednostki powierzchni przy istniejącym zatrudnieniu, ale pod warunkiem odpowiedniego ich wyposażenia w środki produkcji i osiągnięcia niezbędnego poziomu intensywności produkcji. Na takie same zależności wskazuje również wzrost dochodowości ziemi w miarę powiększania obszaru w gospodarstwach o lepszym wyposażeniu w środki trwałe³⁰ i w gospodarstwach o wyższym wskaźniku mechanizacji³¹, a także w go-

²⁵ Z. Kierul, *Wpływ obszaru*, s. 59.

²⁶ C. Farkowski, *Intensywność produkcji a dochodowość gospodarstw indywidualnych*, w: *Zmiany w czynnikach*, s. 171 - 176; Z. Kierul, *Wpływ obszarów*, s. 64 - 65; J. K. Wielgus, *Przyczyny stratyfikacji*, s. 29 - 31.

²⁷ S. Figiel, Z. Kierul, *Wpływ zasobów pracy na organizację i efektywność gospodarstw indywidualnych*, w: *Procesy adaptacyjne*, s. 58-59; E. Majewski, *Zasoby pracy*, s. 101 -102; J. S. Zegar, *Rachunek ekonomiczny*, s. 147 -158.

²⁸ S. Figiel, Z. Kierul, *Wpływ zasobów pracy*, s. 58; E. Majewski, *Zasoby pracy*, s. 73 - 76, 101 - 102.

²⁹ A. Bernacki, E. Majewski, *Wpływ obszaru*, s. 85.

³⁰ A. Bernacki, *Efektywność różnych poziomów koncentracji środków produkcji w gospodarstwach indywidualnych*, Warszawa 1982, s. 62 i n.

³¹ S. Figiel, Z. Kierul, *Wpływ zasobów pracy*, s. 59; E. Majewski, *Zasoby pracy*, s. 75.

spodarstwach z ciągnikami³² i w gospodarstwach ponoszących wyższe nakłady środków obrotowych na 1 ha³³. Wyniki różnych badań — przedstawione w niniejszym artykule — wskazują więc na potrzebę zwiększania potencjału pracy i wielkości środków obrotowych, a tym bardziej, że zwiększenie to — jak wskazuje jednoczesne kształtowanie się dochodowości ziemi — jest ekonomicznie efektywne.

KSZTAŁTOWANIE SIĘ DOCHODÓW RÓŻNYCH GRUP GOSPODARSTW CHŁOPSKICH W ZALEŻNOŚCI OD ICH POWIERZCHNI

Dochody ludności chłopskiej w obrębie grup obszarowych wykazują również duże zróżnicowanie, co jest spowodowane wielkością wydatkowanych nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej oraz jej strukturą, kierunkami produkcji rolniczej, źródłami dochodów, jakością siły roboczej itp. Biorąc pod uwagę wymienione czynniki, można wyróżnić różne grupy gospodarstw, charakteryzujących się uzyskiwaniem zróżnicowanych wyników w obrębie tych samych grup obszarowych; najczęściej przy tym badane są gospodarstwa ludności jedno- i dwuzawodowej, gospodarstwa specjalistyczne i wielostronne oraz gospodarstwa bez następców i gospodarstwa powiększające swój obszar.

Gospodarstwa ludności jedno- i dwuzawodowej. Przeciętnie biorąc dochody rolnicze ludności jednozawodowej są dwukrotnie wyższe niż ludności dwuzawodowej, ale takie same różnice występują również w obszarze gospodarstwa³⁴. Wskazuje to, że różnice w poziomie uzyskiwanego dochodu rolniczego między tymi grupami gospodarstw wynikają głównie z różnic obszarowych. Świadczy o tym również podobne kształtowanie się poziomu dochodu rolniczego w gospodarstwach ludności dwuzawodowej i czysto rolniczej o obszarze do 5 ha. Dochody ludności czysto rolniczej (z gospodarstw o wielostronnym charakterze produkcji) w tej grupie obszarowej są nieznacznie większe niż analogiczne dochody ludności dwuzawodowej i dopiero w gospodarstwach powyżej 5 ha różnice te ulegają zwiększeniu i to coraz szybciej się zwiększają³⁵. Wskazywać to może, że podejmowanie pracy zarobkowej przez ludność gospodarstw obszarowo większych powoduje pogorszenie ich wyników produkcyjno-ekonomicznych, co jest niekorzystne z punktu widzenia wzrostu produkcji rolniczej.

³² A. Bernacki, *Efektywność*, s. 59; J. Bogacz, *Kółko rolnicze a indywidualne i grupowe formy mechanizacji rolnictwa*, w: *Kółka rolnicze w rozwoju wsi polskiej*, Warszawa 1979, s. 190.

³³ A. Bernacki, *Efektywność*, s. 64; C. Farkowski, *Intensywność produkcji*, s. 171.

³⁴ Z. Kozioł, C. Swacha, *Zróżnicowanie efektywności gospodarowania w rolnictwie indywidualnym*, w: *Procesy adaptacyjne*, s. 9, 14.

³⁵ K. Michna, *Zróżnicowanie dochodów gospodarstw indywidualnych* (analiza zjawiska, cz. II), *Wieś i Rolnictwo* 1936, nr 4, s. 69.

Z kolei analizując zróżnicowanie dochodów rolniczych między gospodarstwami chłopów-robotników (tj. w przypadku pracy poza gospodarstwem właściciela gospodarstwa lub jego współmałżonka) i gospodarstwami z zarobkującym członkiem rodziny należy stwierdzić, że w tych pierwszych w porównaniu z drugimi dochód rolniczy w przeliczeniu na 1 gospodarstwo jest niższy w poszczególnych grupach obszarowych od 30 do 60%³⁶. Jednakże różnice w strukturze obszarowej tych dwóch grup gospodarstw (korzystniejsza w przypadku gospodarstw z zarobkującym członkiem rodziny) powodują większe zróżnicowanie między przeciętnymi wielkościami tych dochodów.

Gospodarstwa specjalistyczne i gospodarstwa wielostronne. W tym wypadku obserwuje się duże rozpiętości w poziomie osiąganych dochodów ze względu na wyższą skalę produkcji i jej efektywność. Badania różnych autorów wskazują, że gospodarstwa specjalistyczne w porównaniu z gospodarstwami czysto rolniczymi o wielostronnej strukturze produkcji uzyskują we wszystkich grupach obszarowych wyższe dochody, przy czym różnice te są szczególnie duże w gospodarstwach najmniejszych. I tak w obiektach do 3 ha dochód rolniczy gospodarstw specjalistycznych w porównaniu z dochodem gospodarstw czysto rolniczych-wielostronnych był od trzech do pięciu razy wyższy, podczas gdy w następnych grupach obszarowych różnice te były następujące: ponad trzykrotne w gospodarstwach o powierzchni 3-5 ha, 50 - 75% w gospodarstwach o obszarze 5-15 ha i dwukrotne w gospodarstwach powyżej 15 ha³⁷. Zróżnicowanie rozpiętości dochodowych między tymi grupami gospodarstw wynika z charakteru i struktury produkcji rolniczej oraz z wyposażenia gospodarstw w środki produkcji. I tak gospodarstwa specjalistyczne o małym obszarze (a zwłaszcza do 3 ha) zajmują się produkcją warzywniczą, sadowniczą, drobiarską i kwaciarską, często również pod szkłem, stąd też wydatkują one wielokrotnie wyższe nakłady pracy żywej i uprzedmiotowionej niż gospodarstwa wielostronne i w związku z tym osiągają one tak duże dochody. Z kolei w następnych grupach obszarowych wzrasta wyposażenie w środki produkcji zarówno w gospodarstwach specjalistycznych, jak i w gospodarstwach wielostronnych, ale w tych pierwszych w większym stopniu, co pozwala zwiększyć skalę produkcji i jej efektywność, a wraz z tym dochody. Jednakże różnice dochodowe są mniejsze i dopiero silniej wrażliwe w gospodarstwach powyżej 15 ha. Mniejsze różnice w poziomie dochodów rolniczych między gospodarstwami specjalistycznymi i wielostronnymi o obszarze 5-15 ha (a zwłaszcza 5-10 ha) wynikają prawdopodobnie z niewykształcenia profilu produkcyjnego gospodarstw specjalistycznych tej grupy obszarowej i niedostosowania ich struktury pro-

³⁶ Ibidem, s. 69.

³⁷ Ibidem, s. 69.

dukcji do posiadanych zasobów czynników wytwórczych, niedostatecznego wyposażenia w środki produkcji, a nawet zbyt małej skali produkcji. W związku z tym istnieje potrzeba dostosowania struktury i poziomu produkcji do posiadanych zasobów czynników wytwórczych w poszczególnych grupach obszarowych. Wskazują na to autorzy różnych opracowań³⁸, jak również przedstawione już wskaźniki dochodów rolniczych uzyskiwanych przez gospodarstwa specjalistyczne do 3 ha.

Dotychczasowe rozważania wskazują na dodatnią współzależność między obszarem gospodarstwa i uzyskiwanym dochodem rolniczym. Przyjrzyjmy się, jak zachodzą te zmiany w gospodarstwach, które zamierzają lub już powiększyły swój obszar. Gospodarstwa zamierzające powiększyć swój obszar charakteryzują się wyższą dochodowością od pozostałych gospodarstw we wszystkich grupach obszarowych. Przeciętnie biorąc ta grupa gospodarstw uzyskuje o około 65% wyższe dochody od ogółu gospodarstw chłopskich, natomiast w poszczególnych grupach obszarowych — o ponad 30%³⁹. Wyższy poziom dochodów rolniczych gospodarstw zamierzających powiększyć swój obszar w stosunku do pozostałych wynika z jednej strony z racjonalniejszej struktury obszarowej tych pierwszych, a z drugiej strony — również z wyższego poziomu intensywności produkcji i lepszej organizacji procesu produkcji, a w następstwie tego — z wyższej produktywności czynników wytwórczych. Podobnie kształtuje się również zróżnicowanie dochodów w obrębie grup obszarowych gospodarstwach, które powiększyły swój obszar; wynika to z jednej strony z wyższego poziomu dochodów przed powiększeniem obszaru, a z drugiej strony — ze wzrostu nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej oraz dostosowania ich do zwiększonej skali produkcji⁴⁰. Obszar gospodarstwa powiększają bowiem zwykle te gospodarstwa, które miały wyższe od przeciętnych gospodarstw dochody (było ich na to stać) i jednocześnie pragnące racjonalniej wykorzystać posiadane zasoby czynników wytwórczych i dopasować je do siebie. Stwierdzono przy tym, że po powiększeniu gospodarstw wzrastała liczba przepracowanych dniówek oraz nakłady pracy uprzedmiotowionej⁴¹. Charakterystyczne jest przy tym to, że

³⁸ Zob. R. Manteuffel, *Wielkość gospodarstwa i przedsiębiorstwa*, Warszawa 1976, s. 60 i n.; tenże, *Racjonalizacja produkcji w gospodarstwie rolnym*, Warszawa 1981, s. 128-140, 174-180; W. Ziętara, T. Olko-Bagieńska, *Warunki gospodarowania a struktura produkcji w gospodarstwach rolniczych*, w: *Rolnictwo w rozwoju gospodarki Polski Ludowej*, Warszawa 1985, cz. II, s. 52 - 55.

³⁹ H. Rudnicki, *Produktywność ziemi w gospodarstwach zamierzających powiększyć obszar*, *Wieś i Rolnictwo* 1985, nr 3, s. 110.

⁴⁰ M. Muszyński, *Ziemia w dobie industrializacji*, Warszaw^a 1977, s. 184 - 192; H. Rudnicki, *Racjonalizacja gospodarki ziemią rolniczą w Polsce*, Warszawa 1987, s. 233-242.

⁴¹ M. Muszyński, *Ziemia*, s. 189 i n.

w pierwszym i drugim roku po powiększeniu obszaru dochody ludności chłopskiej nie wzrastały zbyt szybko, a dopiero w latach następnych. Wynikało to ze stopniowego wyrównywania intensywności produkcji i dopasowania do siebie czynników wytwórczych⁴². W dłuższym okresie występują natomiast widoczne różnice w dochodach między gospodarstwami, które powiększyły swój obszar i pozostałymi⁴³.

Na przeciwnym biegunie w stosunku do gospodarstw powiększających swój obszar znajdują się gospodarstwa bez następców, które charakteryzują się zwykle mniejszą i zmniejszającą aktywnością produkcyjną, a czasami również zmniejszaniem powierzchni gospodarstwa. Przeciętnie biorąc gospodarstwa bez następców w porównaniu z ogółem gospodarstw chłopskich uzyskują mniejsze dochody o 25%, a w poszczególnych grupach obszarowych różnice te wynoszą od 10 do 25%. Najmniejsze zróżnicowanie dochodów tych grup gospodarstw obserwuje się w gospodarstwach obszarowo mniejszych i odwrotnie⁴⁴. Oznacza to, że osoby pracujące w gospodarstwach bez następców (zwykle są to osoby starsze o niskiej zdolności do pracy) mają coraz większe trudności w prowadzeniu gospodarstw o większej powierzchni.

Analiza różnych grup gospodarstw chłopskich wskazuje, że zróżnicowanie dochodów rolniczych — zarówno w ujęciu globalnym, jak i w obrębie grup obszarowych — zależy od obszaru gospodarstwa, ale w połączeniu z poziomem wydatkowanych nakładów pracy żywej i uprzedmiotowionej. I tak porównując tylko gospodarstwa posiadające ciągnik i gospodarstwa korzystające z trakcji konnej można stwierdzić występowanie istotnych różnic w poziomie dochodów w tych samych grupach obszarowych⁴⁵, przy przeciętnej rozpiętości 75% na korzyść gospodarstw z ciągnikami⁴⁶. Oznacza to, że przy słabym wyposażeniu gospodarstw w środki produkcji i jednocześnie przy niskich nakładach pracy żywej nawet w gospodarstwach obszarowo większych dochody są niskie i odwrotnie⁴⁷. Świadczyć o tym mogą z jednej strony gospodarstwa bez następców, a z drugiej strony gospodarstwa specjalistyczne. Charakterystyczne jest przy tym to, że w obiektach obszarowo mniejszych w porównaniu z większymi jest mniej gospodarstw wysokodochodowych i od-

⁴² J. Żuk, *Wpływ dokupna lub dodzierżawienia ziemi przez rolników na produktywność ziemi i intensywność produkcji w gospodarstwie*, Zeszyty Naukowe SGGW, Seria — Ekonomia i Organizacja Rolnictwa, 1968, nr 9.

⁴³ L. Klank, *Czynniki kształtujące poziom dochodów w gospodarstwach indywidualnych*, Warszawa 1985, s. 119.

⁴⁴ H. Rudnicki, *Produktywność ziemi w gospodarstwach chłopskich bez następców*, *Wieś i Rolnictwo* 1986, nr 2, s. 177 i n.

⁴⁵ Zob. A. Bernacki, *Efektywność*, s. 62-64; J. Bogacz, *Kółko rolnicze*, s. 190.

⁴⁶ Z. Kozioł, C. Swacha, *Zróżnicowanie efektywności*, s. 9.

⁴⁷ K. Michna, *Zróżnicowanie dochodów*, s. 72 - 73; J. S. Zegar, *Rachunek ekonomiczny*, s. 152 -166.

wrotnie⁴⁸; oznacza to, że większy obszar stwarza większe potencjalne możliwości wzrostu dochodów poprzez wzrost zasobów wytwórczych i racjonalniejsze ich wykorzystanie. W jakim stopniu potencjalne możliwości wzrostu dochodów zostaną wykorzystane w poszczególnych grupach obszarowych zależy od wyposażenia gospodarstwa w środki produkcji, kierownika gospodarstwa i rozmiarów prowadzonej przez niego produkcji. I tak np. gospodarstwa prowadzone przez mężczyzn uzyskują o ponad 90% wyższe dochody niż gospodarstwa prowadzone przez kobiety, a z kolei gospodarstwa prowadzone przez osoby z wykształceniem zawodowym uzyskują o ponad 35% wyższe dochody w porównaniu z gospodarstwami kierowanymi przez osoby z niepełnym wykształceniem podstawowym⁴⁹. Tak więc powiększenie obszaru gospodarstwa stwarza tylko potencjalne możliwości zwiększania dochodów poprzez wzrost produkcji rolniczej i obniżenie kosztów jej wytworzenia, możliwości w różnym stopniu wykorzystanych przez poszczególne grupy gospodarstw.

ŹRÓDŁA DOCHODÓW LUDNOŚCI CHŁOPSKIEJ W OBRĘBIE GRUP OBSZAROWYCH

Dochód ogólny gospodarstw chłopskich składa się z dochodu rolniczego i dochodu spoza gospodarstwa — pochodzącego głównie z pracy zarobkowej. Dochód rolniczy stanowi — jak już zaznaczałem — główne źródło dochodów ogólnych, a zwłaszcza w gospodarstwach obszarowo większych. Przeciętnie biorąc udział dochodu rolniczego w dochodzie ogólnym wynosił — w ciągu ostatnich 30 lat — 80%, przy czym amplituda wahań zawierała się w przedziale od 87,3% w 1955/56 r. do 74,4% w 1984 r.⁵⁰ W obrębie grup obszarowych udział dochodu rolniczego w dochodzie ogólnym w wymienionych latach również zmniejszał się, ale w największym stopniu w gospodarstwach najmniejszych. I tak w gospodarstwach do 3 ha udział ten wynosił ponad 75% w latach pięćdziesiątych, 65-70% w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych i 47,3% w 1984 r. W gospodarstwach powyżej 3 ha udział dochodu rolniczego w dochodzie ogólnym był nie tylko średnio o ponad 20-30 punktów procentowych wyższy, ale również w mniejszym stopniu zmniejszał się w kolejnych latach, a zwłaszcza w gospodarstwach powyżej 10 ha; amplituda wahań tego wskaźnika zawierała się w gospodarstwach o obszarze 3-7 ha w przedziale od 90,8% w 1955/56 r. do 72,3% w 1984 r., a w gospodarstwach powyżej 10 ha — odpowiednio od 94,5% do 91,0%⁵¹.

⁴⁸ W. Cybura, C. Swacha, *Dochód rolniczy*, s. 153; K. Michna, *Zróżnicowanie dochodów*, s. 72 - 73; J. S. Zegar, *Rachunek ekonomiczny*, s. 152 -166.

⁴⁹ Z. Kozioł, C. Swacha, *Zróżnicowanie efektywności*, s. 9.

⁵⁰ A. P. Wiatrak, *Wpływ obszaru*, s. 49.

⁵¹ Ibidem, s. 49.

Przytoczone dane świadczą o zmniejszaniu się udziału dochodu rolniczego w dochodzie ogólnym, a w szczególności w gospodarstwach mniejszych. Obecnie większość gospodarstw o powierzchni do 3 ha czerpie dochody z pracy poza gospodarstwem, a gospodarstwo rolne jest traktowane jako działka wyżywieniowa. Można przypuszczać, że ta grupa gospodarstw będzie ewoluowała coraz bardziej w tym kierunku, o czym świadczy dotychczasowa tendencja zmian udziału dochodu rolniczego w dochodzie ogólnym oraz zmiany tego wskaźnika w następnej grupie obszarowej (kształtującego się obecnie na tym samym poziomie, co 30 lat temu w gospodarstwach o powierzchni do 3 ha).

Dochody spoza gospodarstwa obejmują różne składniki, jak dochód z pracy zarobkowej, emerytury, renty, dochody za wypożyczanie sprzętu rolniczego i maszyn itp. Główne znaczenie w tym względzie ma dochód z pracy zarobkowej, a zwłaszcza z pracy stałej. W 1980 r. w gospodarstwach do 5 ha udział dochodu spoza gospodarstwa w dochodzie ogólnym wynosił 54,9%, a z tego 46,8% stanowiły dochody z pracy zarobkowej, 6,5% — emerytury i renty i 1,6% pozostałe dochody. Natomiast w gospodarstwach powyżej 10 ha udział dochodu pozarolniczego w dochodzie ogólnym wynosił tylko 12,5%, z tego 8,0% pochodziło z pracy zarobkowej, 3,7% — z emerytur i rent i 0,8% — stanowiły pozostałe dochody. Z kolei analizując gospodarstwa ludności dwuzawodowej należy stwierdzić, że w gospodarstwach chłopów-robotników udział dochodu pozarolniczego w dochodzie ogólnym w obiektach do 5 ha wynosił 70,5%, a w obiektach przekraczających 10 ha — 45,0%, natomiast w gospodarstwach z zarobkującym członkiem rodziny odpowiednio: 63,3 i 31,4%⁵². Dane te wskazują, że byt rodzin chłopów robotników i rodzin z zarobkującymi członkami rodzin kształtowany jest w znacznym stopniu pod wpływem dochodu pozarolniczego i to niezależnie od obszaru gospodarstwa, gdyż dopiero w obiektach powyżej 10 ha dochody pozarolnicze stanowią mniej niż połowę dochodów ogólnych tych gospodarstw.

UWAGI KOŃCOWE

Analiza kształtowania się dochodów ludności chłopskiej w obrębie grup obszarowych wskazuje, że wzrastają one w przeliczeniu na 1 gospodarstwo i na 1 osobę w miarę powiększania obszaru gospodarstwa, i jednocześnie zmniejszają się, gdy odniesiemy je do jednostki powierzchni. Procesy takie są uwarunkowane ponoszonymi nakładami pracy żywej i uprzedmiotowanej, które to w wielu gospodarstwach obszarowo większych są za małe w stosunku do obszaru gospodarstwa. Jednakże obserwuje się powolny wzrost nakładów pracy uprzedmioto-

⁵² K. Michna, *Zròhicoivanie dochodów*, s. 66.

wionej, co znajduje odzwierciedlenie we wzroście dochodowości ziemi i w zwiększaniu rozpiętości między dochodami gospodarstw największych i najmniejszych pod względem obszaru gospodarstwa. Wskazuje to na potrzebę i celowość wzrostu wyposażenia gospodarstw w środki produkcji (zwłaszcza pochodzenia nierolniczego), tak aby uzyskać wyższy poziom produkcji i w ślad za tym wyższe dochody. Powiększenie tych dochodów przyczynia się głównie do dalszego wzrostu produkcji, gdyż rolnicy cechują się postawami proprodukcyjnymi; znajduje to odzwierciedlenie w większym przyroście nakładów produkcyjnych niż konsumpcyjnych oraz w występowaniu tendencji do wyrównywania się konsumpcji w kolejnych grupach obszarowych. Przy obecnych technikach wytwarzania większość gospodarstw do 5 ha nie może zapewnić nawet potrzeb konsumpcyjnych i zmuszona jest pracować poza gospodarstwem. Rozwiązania tego problemu można jedynie szukać w procesie specjalizacji produkcji rolniczej i dostosowania jej struktury do posiadanych zasobów ziemi i pracy żywej, przy jednoczesnym wzroście nakładów pracy przedmiotowionej.

DEPENDENCE BETWEEN INCOME OF INDIVIDUAL FARMERS AND THE AREA OF FARMS

Summary

The article presents the dependence between farmers' income calculated per 1 farm, 1 person and 1 ha of arable land and the size of a farm, together with the changes in the above indexes, causes of those changes and the sources of income. The analyses indicate that the income calculated per 1 farm and 1 person increases together with the growth of area and decreases when calculated per 1 ha of arable land. The above processes are determined by the outlays of labour and equipment and by relations between various productive factors. The following data may serve as an example. Whereas there is a ninefold difference between the average area of farms over 15 ha and farms under 3 ha, the difference between the outlays of labour is only twofold, and between the outlays of equipment — fivefold. The increase of both types of outlays, although it contributes to the growth of the scale of production, is insufficient as compared with the increase of the size of farms. In consequence, those outlays, when calculated per 1 ha of arable land, diminish together with the increase of area, bringing about a simultaneous, though slower, decrease of productivity and income. However, if outlays are at the same level, the income brought by land increases together with growth of area of farms. It indicates that it is necessary to provide farms with more equipment and that providing the farms with means of production stops those negative processes.